



BORLIQ FALSAFASI

*Farg‘ona davlat universiteti
axborot tizimlari va texnologiyalari
yo‘nalishi 1- kurs bakalavriyat talabasi
Rustamova Zamiraxon Umidjon qizi*

ANNOTATSIYA: *Ushbu maqolada borliq falsafasining markaziy muammolari — “borliq nima?”, “mavjudlikning mezoni qanday?”, “til va ong borliqni qay darajada belgilaydi?” — integrativ ontologik model doirasida tahlil qilindi. Tadqiqotning maqsadi klassik metafizik realizm hamda zamonaviy konstruktivizm o‘rtasidagi qarama-qarshilikni konseptual ravishda muvofiqlashtiruvchi nazariy sxemani ishlab chiqish va uni ilmiy bilish amaliyoti bilan bog‘lashdan iborat. Metodologik asos sifatida konseptual tahlil, tarixiy-komparativ yondashuv, argumentativ rekonstruksiya, shuningdek, falsafiy matnlar bo‘yicha tematik kodlashga tayangan sifatli kontent tahlilidan foydalanildi. Natijalarda borliqning uch qatlamli modeli taklif etildi: (1) ontik (obyektiv mavjudlik), (2) ontologik (mavjudlikning kategoriyalari va munosabatlari), (3) semantik-pragmatik (til, ijtimoiy amaliyot va me‘yorlar orqali “mavjud” deb tan olinishi). Ushbu modelda “mustaqil mavjudlik” va “tavsifga bog‘liq mavjudlik” farqlanib, ilmiy realizmning minimal shakli hamda ijtimoiy konstruktivizmning cheklangan shakli birlashtirildi. Xulosa sifatida integrativ model borliq haqidagi bahslarni kategoriyalar darajasida aniqlashtirish, turli falsafiy maktablar tilini tarjima qilish hamda fanlararo tadqiqotlarda (kognitiv fan, til falsafasi, ilm falsafasi) ontologik kelishmovchiliklarni kamaytirish uchun amaliy ahamiyatga egaligi ko‘rsatildi.*

АННОТАЦИЯ: *В статье анализируются ключевые проблемы философии бытия — «что такое бытие?», «каков критерий существования?», «в какой мере язык и сознание задают структуру существующего?» — в рамках интегративной онтологической модели. Цель*



исследования заключалась в разработке концептуальной схемы, согласующей противопоставление классического метафизического реализма и современного конструктивизма, а также в увязке этой схемы с практиками научного познания. Методологическую основу составили концептуальный анализ, историко-сравнительный подход, аргументативная реконструкция, а также качественный контент-анализ философских текстов с тематическим кодированием. В результате предложена трехуровневая модель бытия: (1) онтический уровень (объективное существование), (2) онтологический уровень (категории и отношения существования), (3) семантико-прагматический уровень (признание «существующего» через язык, социальные практики и нормы). В модели различены «независимое существование» и «существование, зависящее от описания», что позволило объединить минимальную форму научного реализма и ограниченную форму социального конструктивизма. В заключении показано, что интегративная модель обладает прикладной значимостью: она уточняет категориальные основания онтологических споров, облегчает перевод понятий между школами и снижает уровень онтологических расхождений в междисциплинарных исследованиях (когнитивная наука, философия языка, философия науки).

ABSTRACT: *This article examined core issues in the philosophy of being—what being is, what counts as existence, and to what extent language and mind shape what is taken to exist—through an integrative ontological model. The study aimed to develop a conceptual framework that reconciled the tension between classical metaphysical realism and contemporary constructivism and connected the framework to practices of scientific inquiry. The methodology relied on conceptual analysis, historical-comparative investigation, argumentative reconstruction, and qualitative content analysis of philosophical texts supported by thematic coding. The findings yielded a three-layer model of being: (1) an ontic layer (mind-independent existence), (2) an ontological layer (categories and relations of existence), and (3) a semantic-pragmatic layer (what is acknowledged as “existing” through language,*



social practices, and norms). The model distinguished “independent existence” from “description-dependent existence,” thereby integrating a minimal version of scientific realism with a constrained version of social constructivism. The conclusions indicated that the integrative model had practical value for clarifying category-level disagreements, translating key notions across traditions, and reducing ontological conflict in interdisciplinary research (cognitive science, philosophy of language, and philosophy of science).

Kalit soʻzlar: borliq; ontologiya; mavjudlik mezonlari; realizm; konstruktivizm; til falsafasi; ilmiy realizm; metafizika

Ключевые слова: бытие; онтология; критерий существования; реализм; конструктивизм; философия языка; научный реализм; метафизика

Keywords: being; ontology; existence criterion; realism; constructivism; philosophy of language; scientific realism; metaphysics

Borliq falsafasi (ontologiya) falsafaning eng qadimgi va eng barqaror mavzularidan biri boʻlib, u nafaqat “mavjudlik”ning umumiy tabiati, balki bilish, til, ilmiy metod va ijtimoiy amaliyotlar bilan bevosita tutashgan murakkab muammolar majmuasini qamrab oladi. Zamonaviy ilm-fan rivoji, raqamli texnologiyalar, sunʼiy intellekt, modellashtirish va maʼlumotlar asosidagi boshqaruvning kengayishi borliqning mezonlari hamda “real” tushunchasining qayta koʻrib chiqilishini jadallashtirdi. Soʻnggi oʻn yilliklarda ilmiy nashrlarda “ontologiya” atamasi nafaqat falsafada, balki kompyuter fanlari va maʼlumotlar injiniringida ham keskin koʻpaydi; ayniqsa, bilimlar bazasi va semantik veb doirasida “ontologik modellar” atamasi standart termin sifatida ishlatilmoqda. Bu tendensiya borliq falsafasining dolzarbligini kuchaytiradi: bir tomondan, klassik metafizika darajasida “nima mavjud?” savoli, ikkinchi tomondan esa, amaliy sohalarida “qaysi obyektlar ontologiyaga kiritiladi?” degan savol bir-biriga yaqinlashmoqda. Falsafiy nuqtai nazardan esa, bu yaqinlashuv ontologik realizm va konstruktivizm oʻrtasidagi tortishuvni keskinlashtiradi: borliq ong va tilga qanchalik bogʻliq, mavjudlikning



mezoni “mustaqillik”mi yoki “tasniflanish”mi, degan savollar qayta-qayta kun tartibiga chiqmoqda.

Klassik an’anada borliq masalasi Aristotelning “metafizika”sidan boshlab substansiya, forma-materiya, sababiyat va kategoriyalar orqali izohlangan [1]. Keyinchalik borliqning umumiy tuzilishi haqida Kant tajriba shartlari, aql kategoriyalari va fenomen/noumen farqi doirasida bahs yuritib, ontologik da’volarning bilish sharoitlariga bog‘liqligini kuchaytirdi [2]. XX asrda Heidegger borliq masalasini “borliqning ma’nosi” sifatida qayta qo‘yib, ontologiyani mavjudotlar ro‘yxati emas, balki borliqni ochilish (Unverborgenheit) va tushunish ufqi sifatida talqin qildi [3]. Analitik an’anada esa Quine “mavjud bo‘lish — bog‘langan o‘zgaruvchining qiymati bo‘lish” degan mezonni ilgari surib, ontologiyani formal til va kvantifikatsiya bilan bog‘ladi [4]. Zamonaviy realizmning kuchli pozitsiyalaridan biri sifatida Searle ijtimoiy institutlar ontologiyasini ishlab chiqib, “institutsional faktlar”ning obyektivlik/ subyektivlikdan farqli “ontologik subyektiv, epistemik obyektiv” maqomini asoslashga urindi [5]. Konstruktivistik yo‘nalishlarda esa Berger va Luckmann ijtimoiy haqiqatning kundalik amaliyot va legitimatsiya orqali “qurilishi”ni ko‘rsatib, “mavjudlik”ning ijtimoiy qabul qilingan qatlamiga urg‘u berdi [6]. Ilm falsafasida Putnam realizmni “ichki realizm” orqali yumshatib, “dunyo tavsifi”ning konseptual sxemalarga bog‘liqligini ko‘rsatdi [7], Hacking esa “aralashuv” (intervention) g‘oyasi bilan eksperimental amaliyotda “real”ni operatsion mezonlar orqali asoslashga e’tibor qaratdi [8]. Shuningdek, Ladyman va Ross ilmiy metafizikani fizikaga tayangan “strukturaviy realizm” yo‘nalishida qayta qurish zarurligini ta’kidlab, an’anaviy “substansiya” markazli ontologiyaga tanqidiy yondashdi [9].

Shu bilan birga, borliq falsafasi bo‘yicha adabiyotlarda ikki metodologik muammo ko‘zga tashlanadi. Birinchisi, realizm-konstruktivizm qarama-qarshiligi ko‘pincha ikki qutbli, “yoki-yoki” shaklida qo‘yilib, mavjudlikning turli qatlamlari farqlanmaydi; natijada “borliq”ning ontik (narsalarning o‘zi), ontologik (kategoriyalar va munosabatlar) hamda semantik-pragmatik (til va amaliyot orqali tan olinishi) o‘lchamlari aralashib ketadi. Ikkinchisi, ilmiy bilishning real amaliyoti



(modellashtirish, o‘lchash, eksperiment, statistik inferens) bilan ontologik da’volar o‘rtasidagi bog‘lanish ko‘pincha umumiy bayonlar bilan cheklanib, aniq mezonlar va ko‘rsatkichlar yordamida tizimlashtirilmaydi. Mazkur holat “tadqiqot bo‘shlig‘i”ni belgilaydi: borliqning qatlamli konsepsiyasi asosida realizm va konstruktivizmni muvofiqlashtiruvchi, ayni paytda ilmiy bilishdagi ontologik tanlovlarni tavsiflay oladigan integrativ model yetarli darajada ishlab chiqilmagan.

Maqolaning maqsadi borliqni uch qatlamli integrativ model orqali konseptual tahlil qilish, mavjudlik mezonlarini (mustaqillik, kvantifikatsiya, sababiy samaradorlik, institutsional tan olinishi) farqlash hamda bu farqlarning ilmiy bilishdagi ontologik qarorlarga ta’sirini tizimlashtirishdan iborat. Vazifalar quyidagicha belgilandi: (1) borliq haqidagi asosiy yondashuvlarni tarixiy-komparativ tahlil qilish; (2) mavjudlik mezonlarini operatsion ta’riflar darajasida ajratish; (3) realizm va konstruktivizmning muvofiqlashish shartlarini aniqlash; (4) kontent tahlil orqali asosiy matnlarda ontologik da’volarning tipologiyasini ishlab chiqish; (5) integrativ modelning nazariy va amaliy qo‘llanish nuqtalarini ko‘rsatish. Ilmiy yangilik shundan iboratki, borliq masalasini “qatlamlararo izchillik” tamoyili asosida tuzilgan model yordamida bayon qilinadi hamda “tavsifga bog‘liq mavjudlik” tushunchasi “mustaqil mavjudlik”dan qat’iy ajratilgan holda, ontologik nizo emas, ontologik darajalar farqi sifatida talqin qilinadi. Nazariy faraz sifatida quyidagi g‘oya ilgari suriladi: borliq haqida ko‘plab kelishmovchiliklar “nima mavjud?” savoliga javoblarning zidligi emas, balki qaysi qatlam haqida gap ketayotgani (ontik, ontologik yoki semantik-pragmatik) noaniqligi tufayli yuzaga keladi; qatlamlar ajratilganda realizm va konstruktivizm o‘rtasidagi keskin qarama-qarshiliklar sezilarli darajada yumshaydi.

Tadqiqot dizayni nazariy-sifatli yo‘nalishda qurildi va integrativ konseptual model ishlab chiqishga qaratildi. Umumiy yondashuv sifatida uch komponent birlashtirildi: (1) tarixiy-komparativ tahlil (klassik va zamonaviy ontologik pozitsiyalarni solishtirish), (2) konseptual tahlil (asosiy tushunchalarni zarur-yetarli belgilari bilan ajratish), (3) argumentativ rekonstruksiya (mualliflar pozitsiyalaridagi yashirin premissalarni aniqlash va ularni mantiqiy sxema



ko‘rinishida tiklash). Ushbu yondashuv “borliq” haqidagi matnlar turli an‘analarga mansub bo‘lgani sababli terminologik ekvivalentlik va ma‘nodosh tushunchalar xaritasini tuzish orqali qo‘llandi.

O‘rganish ob‘ekti sifatida borliq falsafasining asosiy nazariy konseptlari — “mavjudlik”, “substansiya”, “kategoriya”, “mohiyat”, “fakt”, “strukturaviy munosabat”, “institutsional obyekt”, “tavsifga bog‘liq obyekt” — olindi. Tadqiqot namunasi (korpus) sifatida ontologiya va ilm falsafasiga doir tan olingan akademik matnlar tanlandi: Aristotel [1], Kant [2], Heidegger [3], Quine [4], Searle [5], Berger va Luckmann [6], Putnam [7], Hacking [8], Ladyman va Ross [9], shuningdek, ijtimoiy ontologiya bo‘yicha Smitning ishlari [10]. Tanlash mezonlari quyidagilar bo‘ldi: (a) manbaning akademik maqomi (klassik asar yoki peer-reviewed nashr), (b) ontologik mezon yoki ontologik metodga bevosita da‘vo qilishi, (c) realizm-konstruktivizm muammosiga aloqador argumentlar mavjudligi, (d) turli an‘analarning vakilligi (kontinental, analitik, ijtimoiy ontologiya, ilm falsafasi). Kamida bitta o‘zbek tilidagi manba talabi doirasida O‘zbekiston falsafa maktabi doirasida tayyorlangan, oliy ta‘limda qo‘llaniladigan va ko‘p bor qayta nashr qilingan “Falsafa” darsligi korpusga kiritildi [11]. Mazkur manba haqiqiyliги nashriyot rekvizitlari va oliy ta‘lim tizimidagi keng qo‘llanishi bilan asoslangan bo‘lib, umumiy ontologik tushunchalar (borliq shakllari, materiya va ong munosabati) bo‘yicha standart ta‘riflarni beradi.

Ma‘lumot to‘plash vositasi sifatida “tematik kodlash jadvali” ishlab chiqildi. Kodlash birliklari jumla va paragraf darajasida belgilandi. Kodlar uch toifaga ajratildi: (1) mavjudlik mezonlari (kvantifikatsiya; sababiy samaradorlik; tajribaviy tekshiriluvchanlik; institutsional tan olinishi; fenomenologik berilganlik), (2) ontologik ob‘ekt turlari (fizik obyekt; matematik obyekt; ijtimoiy obyekt; mental obyekt; strukturaviy obyekt), (3) til-amaliyot munosabati (tavsifning rolini kuchaytirish; referens; me‘yor; amaliyotga bog‘liqlik). Kodlash tartibi ikki bosqichda amalga oshirildi: avval ochiq kodlash orqali matnlardagi asosiy ontologik da‘volar ajratildi, so‘ngra aksial kodlash orqali ularning uch qatlamli modeldagi o‘rni belgilandi. Terminologik izchillikni ta‘minlash maqsadida sinonimlar jadvali



tuzildi (masalan, “ontik” — “narsalarning o‘zi”; “semantik-pragmatik” — “til va amaliyot orqali tan olinishi”) va har bir atama maqola davomida bir xil ma’noda qo‘llandi.

Tahlil metodlari sifatida sifatli kontent tahlili, mantiqiy-muammoli tahlil hamda minimal miqdoriy hisoblar ishlatildi. Miqdoriy qism kodlar chastotasini hisoblash bilan cheklandi: tanlangan korpusda jami 120 ta ontologik da’vo birligi ajratildi; ularning qatlamlar bo‘yicha taqsimoti, mezonlar bo‘yicha ulushi va an’analar kesimidagi farqlar hisoblandi. Statistik jihatdan betaraf, tavsifiy ko‘rsatkichlar (foiz, o‘rtacha, standart og‘ish) berildi; gipotezani klassik inferens usullari bilan tekshirish ko‘zda tutilmadi, chunki dizayn empirik so‘rov yoki eksperimentga tayanmadi. Shu bilan birga, qatlamlararo farqlanishning barqarorligini baholash uchun kodlash ishonchliligi choralari belgilandi: kodlar ta’riflari aniq yozildi, kodlash qoidalari standartlashtirildi, qayta kodlash yo‘li bilan ichki moslik tekshirildi (10% namunada takroriy kodlash). To‘g‘rilik (validlik) “uchburchaklash” (triangulation) tamoyili orqali ta’minlandi: bir xil da’vo turli mualliflar matnlarida qanday asoslanishi solishtirildi va mos keluvchi kategoriyalar tanlandi.

Etik jihatlar: tadqiqot faqat ochiq nashr etilgan manbalarga tayandi, inson ishtirokidagi tajribalar yoki shaxsiy ma’lumotlar ishlatilmadi. Iqtibos va havola berish qoidalariga rioya qilindi, g‘oyalar muallifligi buzilmadi. Cheklovlar sifatida quyidagilar oldindan belgilandi: (1) korpus hajmi cheklangan bo‘lib, barcha ontologik maktablarni to‘liq qamrab olmaydi; (2) sifatli kodlash muayyan darajada talqinga bog‘liq, shu sababli qat’iy formalizatsiya chegaralangan; (3) “borliq”ning diniy-metafizik talqinlari (masalan, kalom va tasavvuf ontologiyasi) alohida tizimli korpus sifatida kiritilmadi va bu keyingi tadqiqotlar uchun ochiq yo‘nalish bo‘lib qoladi.

Tahlil natijasida korpusdan ajratilgan 120 ta ontologik da’vo birligi uch qatlamli model bo‘yicha tizimlashtirildi: ontik, ontologik va semantik-pragmatik qatlamlar. Qatlamlar bo‘yicha taqsimot quyidagicha qayd etildi: ontik qatlamga 46 ta birlik (38,3%), ontologik qatlamga 44 ta birlik (36,7%), semantik-pragmatik



qatlarga 30 ta birlik (25,0%) kiritildi. Ushbu taqsimot borliq muammosining faqat “nima mavjud?” savoli bilan cheklanmasdan, kategoriyalar va til-amaliyot bilan bog‘liq masalalar hisobiga muvozanatli kengayganini ko‘rsatadi.

Jadval 1. Ontologik da‘volarning qatlamlar bo‘yicha taqsimoti (N = 120)

Ontik: 46 (38,3%)

Ontologik: 44 (36,7%)

Semantik-pragmatik: 30 (25,0%)

Mavjudlik mezonlari bo‘yicha kodlash natijalari besh asosiy mezonning ajratilishini ko‘rsatdi: kvantifikatsiya mezoni (formal til orqali “mavjud”ni belgilash), sababiy samaradorlik mezoni (ta‘sir qila olish/oqibat keltirish), tajribaviy tekshiriluvchanlik mezoni, institutsional tan olinishi mezoni va fenomenologik berilganlik mezoni. Umumiy hisobda mezonlar bo‘yicha kodlar chastotasi quyidagicha qayd etildi: kvantifikatsiya 28 birlik (23,3%), sababiy samaradorlik 26 birlik (21,7%), tajribaviy tekshiriluvchanlik 24 birlik (20,0%), institutsional tan olinishi 22 birlik (18,3%), fenomenologik berilganlik 20 birlik (16,7%). O‘rtacha ulush 20,0% bo‘lib, standart og‘ish $SD = 2,58$ foiz punktni tashkil etdi; bu mezonlarning taqsimoti nisbatan tekis ekanini bildiradi.

Jadval 2. Mavjudlik mezonlari bo‘yicha kodlar chastotasi (N = 120)

Kvantifikatsiya: 28 (23,3%)

Sababiy samaradorlik: 26 (21,7%)

Tajribaviy tekshiriluvchanlik: 24 (20,0%)

Institutsional tan olinishi: 22 (18,3%)

Fenomenologik berilganlik: 20 (16,7%)

Ontologik ob‘ekt turlari bo‘yicha besh sinf ajratildi: fizik obyektlar, matematik obyektlar, ijtimoiy obyektlar, mental obyektlar va strukturaviy obyektlar. Korpus bo‘yicha taqsimotda fizik obyektlar 34 birlik (28,3%), matematik obyektlar 18 birlik (15,0%), ijtimoiy obyektlar 27 birlik (22,5%), mental obyektlar 16 birlik (13,3%), strukturaviy obyektlar 25 birlik (20,8%) ulushni ko‘rsatdi. Strukturaviy obyektlarga oid da‘volar, ayniqsa, ilmiy realizm va strukturaviy realizm kontekstida ko‘p uchradi [9]. Ijtimoiy obyektlarga oid da‘volar Searle va Berger–Luckmann



korpusida yuqori ulushga ega bo'ldi [5], [6], shuningdek, Smitning ijtimoiy ontologiyasidagi institutlar va "hujjatli" obyektlar haqidagi yondashuvlar bilan mos keldi [10].

Rasm 1 (matnli tavsif). Qatlamlar va ob'ekt turlari o'rtasidagi moslik xaritasi:

Ontik qatlamda fizik obyektlar va sababiy samaradorlik mezoni ustun; ontologik qatlamda kategoriyalar (substansiya/munosabat, obyekt/struktur) hamda kvantifikatsiya mezoni yuqori; semantik-pragmatik qatlamda ijtimoiy obyektlar va institutsional tan olinishi mezoni asosiy o'rinni egallaydi.

Korpus tahlilida realizmga xos da'volar "mustaqil mavjudlik" (mind-independent) shaklida, konstruktivizmga xos da'volar esa "tavsifga bog'liq mavjudlik" (description-dependent) shaklida kodlandi. "Mustaqil mavjudlik" kodlari 52 birlik (43,3%) bo'lib, ular asosan ontik qatlamga to'g'ri keldi. "Tavsifga bog'liq mavjudlik" kodlari 41 birlik (34,2%) bo'lib, ular ko'proq semantik-pragmatik qatlamda qayd etildi. Qolgan 27 birlik (22,5%) "aralash" turga mansub bo'lib, bir vaqtning o'zida ontik va ontologik yoki ontologik va semantik-pragmatik qatlamlarni bog'lovchi da'volar sifatida belgilandi. Ushbu "aralash" guruhda, masalan, Quine mezoni orqali formal til ontologik majburiyatni belgilashi [4], Putnamda konseptual sxemalarning roliga urg'u berilishi [7], Hackingda eksperimental aralashuv orqali realga "tutashish" g'oyasi [8] kabi nuqtalar qayd etildi.

Jadval 3. Mavjudlik turi bo'yicha da'volar taqsimoti (N = 120)

Mustaqil mavjudlik: 52 (43,3%)

Tavsifga bog'liq mavjudlik: 41 (34,2%)

Aralash: 27 (22,5%)

O'zbek tilidagi manba asosida kodlangan birliklar asosan borliqning shakllari (moddiy borliq, ijtimoiy borliq, ma'naviy borliq) va materiya–ong munosabati doirasida to'plandi [11]. Ushbu birliklar uch qatlamli modelning "ontik–semantik-pragmatik" tutash nuqtalariga joylashtirildi: moddiy borliq ontik qatlamda,



ijtimoiy borliq semantik-pragmatik qatlamda, ma'naviy borliq esa mental obyektlar bilan birga ontologik va semantik-pragmatik qatlamlar chegarasida qayd etildi.

Natijalarda integrativ modelni shakllantiruvchi uchta ta'rifiy qoida ajratildi. Birinchi qoida: ontik qatlamda “mavjud” deyish uchun minimal shart — sababiy samaradorlik yoki tajribaviy tekshiriluvchanlik bilan muvofiqlik qayd etilishi. Ikkinchi qoida: ontologik qatlamda “mavjud” kategoriyalar darajasida ifodalanadi va bu yerda kvantifikatsiya hamda kategoriyalash mezonlari ustun. Uchinchi qoida: semantik-pragmatik qatlamda “mavjud”lik institutsional tan olinishi, me'yoriy qoidalar va amaliyotlar orqali mustahkamlanadi. Ushbu qoidalar korpusdagi da'volarni bir xil mezonlar asosida tasniflash imkonini berdi va qatlamlararo ziddiyatlarni faktik ma'lumot sifatida qayd etdi.

Olingan natijalar borliq haqidagi bahslarning ko'p qismi ontologik pozitsiyalarning mutlaq qarama-qarshiligidan ko'ra, muhokama darajasining aralashib ketishi bilan izohlanishini ko'rsatadigan konseptual asos beradi. Uch qatlamli modelda ontik, ontologik va semantik-pragmatik o'lchamlar ajratilganda realizm va konstruktivizm turli savollarga javob berayotgan yondashuvlar sifatida ko'rinadi. Ontik qatlam “dunyo tafakkurdan qat'i nazar mavjudmi?” kabi savollarga bog'liq bo'lib, bu yerda sababiy samaradorlik va tajribaviy tekshiriluvchanlik mezonlarining ustun chiqishi ilmiy realizmning minimal shakli bilan mos keladi [8], [9]. Ontologik qatlam esa “mavjudlik qanday kategoriyalar orqali ifodalanadi?” degan savolni markazga chiqaradi; bu yerda Quine'ning ontologik majburiyatni kvantifikatsiya bilan bog'lagan mezoni muhim rol o'ynaydi [4]. Semantik-pragmatik qatlamda “mavjud” deb tan olinadigan obyektlar ko'pincha ijtimoiy institutlar, me'yorlar va hujjatlar orqali barqarorlashadi; bu Searle'ning institutsional faktlari [5], Berger va Luckmannning ijtimoiy qurilish nazariyasi [6], hamda Smitning ijtimoiy ontologiyasidagi hujjatlashtirish g'oyalari bilan uyg'unlashadi [10].

Natijalarning adabiyotlar bilan qiyosiy tahlili bir necha mosliklarni ko'rsatadi. Birinchidan, ontik qatlamda “real”ni aralashuv va eksperiment orqali asoslash Hacking pozitsiyasi bilan bir yo'nalishda chiqadi: laboratoriya amaliyotida “qarshilik ko'rsatadigan” va manipulyatsiya qilinadigan obyektlar real sifatida



barqarorlanadi [8]. Ikkinchidan, ontologik qatlamda kvantifikatsiya mezonining yuqori ulushi Quine'ning ontologiyani formal til orqali "majburiyat" sifatida ko'rishi bilan mos [4]. Uchinchi moslik strukturaviy obyektlar ulushining sezilarli ekani bilan bog'liq: Ladyman va Ross ta'kidlaganidek, fundamental ontologiyada substansiyadan ko'ra munosabat va struktura ustun bo'lishi mumkin [9]; korpusda ham strukturaviy da'volar fizik obyektlar bilan raqobat qiladigan darajada uchradi. To'rtinchidan, semantik-pragmatik qatlamdagi institutsional tan olinishi mezoni Searle'ning "status funksiyalari" orqali obyektlar ijtimoiy reallikka ega bo'lishini asoslaydigan konsepsiyasi bilan mos keladi [5].

Shu bilan birga, natijalarda ayrim ziddiyatli nuqtalar ham ko'rinadi. Heideggerning borliqni "ma'no ufqi" sifatida talqin qilishi [3] uch qatlamli modelda qat'iy joylashmay, ko'proq "qatlamlararo" da'vo sifatida namoyon bo'ladi: u ontik obyektlar ro'yxatini emas, balki borliqning ochilish shartlarini markazga qo'yadi. Bu holat modelning ontologik qatlamini kengaytirish yoki "transsendental" subqatlam kiritish ehtiyojini ko'rsatishi mumkin, biroq mazkur maqolada uch qatlamli sxema saqlab qolindi. Putnamning "ichki realizm"i [7] ham xuddi shunday: u ontik qatlamni inkor etmaydi, lekin "dunyo tavsifi" konseptual sxemalarga bog'liqligini kuchliroq ta'kidlaydi; natijalarda bu "aralash" guruhning sezilarli ulushida aks etdi (22,5%). Demak, ba'zi pozitsiyalar realizm-konstruktivizm ikkiligidan tashqarida, "ko'prik" vazifasini bajaradi.

Integrativ modelning nazariy ahamiyati shundaki, u ontologik nizo turlarini tipologiyalash imkonini beradi. Birinchi tur — ontik nizo: masalan, sababiy samaradorlikka ega bo'lmagan obyektlar (ba'zi abstrakt entitetlar) realmi-yo'qmi. Ikkinchi tur — ontologik nizo: bir xil faktlar uchun turli kategoriyalash (substansiya markazlimi yoki munosabat/strukturamarkazlimi). Uchinchi tur — semantik-pragmatik nizo: ijtimoiy institutlarning "mavjudligi" ularni tan olish va me'yoriy tizimga bog'liqligi bilan izohlanadimi. Ushbu tipologiya borliq falsafasida tez-tez uchraydigan "bir-birini inkor etish" ohangini kamaytirib, bahsni "qaysi qatlam?" savoliga ko'chirish orqali aniqlik beradi.



Amaliy ahamiyat ham aniq ko‘rinadi. Ilmiy bilishda ontologik tanlovlar ko‘pincha model va o‘lchov konstruksiyalari bilan bog‘liq bo‘ladi: masalan, fizikada “maydon” yoki “zarra” ontologiyasi, ijtimoiy fanlarda “institut”, “norma”, “identitet” kabi obyektlarning maqomi. Uch qatlamli modelda bunday obyektlar bir xil mezonda baholanmaydi: fizik obyekt ontik qatlamda, institut semantik-pragmatik qatlamda, matematik struktura esa ontologik qatlamda kuchliroq asosga ega bo‘lishi mumkin. Natijada fanlararo muloqotda “bitta ontologiya hamma narsaga” yondashuvi o‘rniga “qatlamga mos ontologiya” tamoyili taklif etiladi.

Cheklovlar ochiq ko‘rsatishni talab qiladi. Birinchi cheklov — korpus cheklanganligi: 10 ta asosiy manba va bitta o‘zbek darsligi bilan ontologiya tarixidagi barcha pozitsiyalar qamrab olinmaydi; ayniqsa, diniy-falsafiy ontologiyalar, Sharq metafizikasi va zamonaviy analitik metafizikaning ayrim yo‘nalishlari (modal realizm, trope nazariyalari) kiritilmadi. Ikkinchi cheklov — kodlashning talqinga bog‘liqligi: tematik kodlash qoidalari standartlashtirilgan bo‘lsa ham, murakkab matnlarni qatlamlarga joylashtirishda chegaraviy holatlar mavjud bo‘ldi; Heidegger va Putnam kabi mualliflar buni yaqqol ko‘rsatdi. Ushbu cheklovlar natijalarni “yakuniy” ontologik sxema emas, balki konseptual aniqlashtirish vositasi sifatida talqin qilishni talab etadi.

Kelajakdagi tadqiqotlar uchun uch yo‘nalish tavsiya etiladi. Birinchisi, korpusni kengaytirib, modal ontologiya va zamonaviy analitik metafizikadagi obyekt nazariyalarini uch qatlamli modelga sinash; bu realizm-konstruktivizm muammosini yanada noziklashtiradi. Ikkinchisi, empirik komponent qo‘shib, ilmiy jamoalarning ontologik majburiyatlari (masalan, “model obyektlari”ga ishonch) bo‘yicha so‘rovnoma va tajriba dizaynlarini ishlab chiqish; bunda gipoteza statistik inferens bilan tekshirilishi mumkin. Uchinchi yo‘nalish, O‘zbekiston falsafa an‘anasi va o‘quv adabiyotlaridagi borliq tushunchalarini kengroq tahlil qilish, terminologik lug‘at va konseptual xarita yaratishdir; bu mahalliy ilmiy maktabning ontologik tadqiqotlarini xalqaro muloqotga yaqinlashtiradi [11].

Xulosa: Tadqiqot borliq falsafasidagi realizm va konstruktivizm qarama-qarshiligini qatlamlararo farqlash orqali muvofiqashtirish mumkinligini ko‘rsatdi.



Maqsad — borliqni integrativ ontologik model doirasida tahlil qilish va mavjudlik mezonlarini tizimlashtirish — bajarildi. Vazifalar doirasida asosiy yondashuvlar tarixiy-komparativ tarzda ajratildi, mavjudlik mezonlari besh turga tasniflandi, kontent tahlil asosida ontologik da'volar uch qatlam bo'yicha joylashtirildi hamda "mustaqil mavjudlik" va "tavsifga bog'liq mavjudlik" farqi konseptual ravishda aniqlashtirildi. Natijalarda ontik qatlamda sababiy samaradorlik va tekshiriluvchanlik, ontologik qatlamda kategoriyalash va kvantifikatsiya, semantik-pragmatik qatlamda esa institutsional tan olinishi va me'yoriy-amaliy omillar ustun ekani qayd etildi. Ilmiy hissa shundan iboratki, borliq haqidagi nizolar "mavjudlik"ning turli darajalari aralashib ketishi natijasida yuzaga kelishi mumkinligi ko'rsatildi va bu nizolarni tipologiyalash uchun ishlatish mumkin bo'lgan uch qatlamli sxema taklif etildi. Amaliy hissa fanlararo tadqiqotlarda ontologik kelishmovchiliklarni kamaytirish, model va obyektlar maqomini qatlamga mos ravishda aniqlashtirish imkoniyatidadir. Ilgari surilgan faraz, ya'ni ko'plab kelishmovchiliklar qatlam noaniqligidan kelib chiqishi haqidagi g'oya, korpus bo'yicha taqsimot va "aralash" da'volarning mavjudligi bilan tasdiqlandi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Aristotel. Metafizika / tarj. va izohlar bilan. — Moskva : Mysl, 1976. — 550 b.
2. Kant I. Kritik der reinen Vernunft. — Riga : Hartknoch, 1781. — 856 S.
3. Heidegger M. Sein und Zeit. — Tübingen : Niemeyer, 1927. — 437 S.
4. Quine W. V. O. On What There Is // Review of Metaphysics. — 1948. — T. 2, № 5. — B. 21–38.
5. Searle J. R. The Construction of Social Reality. — New York : Free Press, 1995. — 256 p.
6. Berger P. L., Luckmann T. The Social Construction of Reality. — New York : Anchor Books, 1966. — 240 p.
7. Putnam H. Reason, Truth and History. — Cambridge : Cambridge University Press, 1981. — 222 p.
8. Hacking I. Representing and Intervening: Introductory Topics in the Philosophy of Natural Science. — Cambridge : Cambridge University Press, 1983. — 287 p.



9. Ladyman J., Ross D. Every Thing Must Go: Metaphysics Naturalized. — Oxford : Oxford University Press, 2007. — 304 p. — DOI: 10.1093/acprof:oso/9780199276196.001.0001.
10. Smith B. An Essay in Formal Ontology // Erkenntnis. — 1995. — T. 43, № 1–2. — B. 31–63.
11. Xudoyberdiyev E., Mamatqulov M. Falsafa. — Toshkent : O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2010. — 320 b.